

بسم الله الرحمن الرحيم



وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ گرایش ایران اسلامی
شناسایی و بررسی موقوفه های ایران در زمان سلجوقیان (590-429.ق)

استاد راهنما : دکتر شهرام یوسفی فر

استاد مشاور :

خانم دکتر نیره دلیر

پژوهشگر :

احسان اولادقبادی

اسفند ماه 1392

تقدیم به همسر مهربانم که در تمام مراحل زندگی بنده را همراهی می کنند .

با کمال تشکر از جناب آقای دکتر شهرام یوسفی فر و خانم دکتر نیره دلیر که با همراهی و مساعدت های خود بنده را در نوشتن این رساله یاری نمودند .

فهرست مطالب

صفحه	فهرست
	چکیده
	1. مقدمه
1	1.1. موضوع تحقیق
2	2.1. سوال های پژوهش
2	3.1. فرضیه های تحقیق
3	4.1. روش تحقیق
3	5.1. اهمیت های تحقیق
4	6.1. ضرورت تحقیق
4	7.1. اهداف تحقیق
4	8.1. محدوده زمانی و مکانی موضوع تحقیق
5	9.1. کاربردهای نتایج تحقیق
5	10.1. موانع تحقیق

6	11.1. رویکردهای نظری تحقیق
6	12.1. تعریف مفاهیم
8	13.1. پیشینه تحقیق
10	14.1. سامان تحقیق
10	15.1. معرفی منابع و مآخذ
	2. فصل اول : کلیات تحقیق
20	1.2. اهمیت وقف
21	2.2. وقف از نظر اهل شیعه و تسنن
22	3.2. وقف از منظر قانون مدنی
22	4.2. انواع وقف و موقوفه
23	5.2. اداره وقف
24	6.2. فرهنگ وقف در اسلام

3. فصل سوم : وقف در ایران قبل سلجوقی

27	1.3. ایران باستان
28	2.3. دوره ی اسلامی
29	3.3. دور ی ایران اسلامی
	4.فصل سوم : واقفان در دوره ی سلجوقی
33	1.4.واقف در سمرقند
35	2.4. واقف در بخارا
35	3.4. واقف در مرو
36	4.4. واقف در مشهد
36	5.4. واقف در قزوین
36	6.4. واقف در ری
40	7.4. واقفان در فارس
41	8.4. واقفان در کرمان
48	9.4. واقف در ساوه
53	10.4. واقفان در کاشان

61	11.4. واقفان در یزد
62	12.4. واقفان در بغداد
	5. فصل چهارم: موقوفات
69	1.5. موقوفات سمرقند
81	2.5. موقوفه بخارا
81	3.5. موقوفات مرو
84	4.5. موقوفه آمل طبرستان
85	5.5. موقوفه مشهد مقدس
85	6.5. موقوفه نیشابور
89	7.5. موقوفات قزوین
91	8.5. موقوفات ری
96	9.5. موقوفات فارس
96	10.5. موقوفات کرمان
98	11.5. موقوفه ساوه

98	12.5 موقوفات کاشان
101	13.5 موقوفات یزد
102	14.5 موقوفات اصفهان
103	15.5 موقوفات بغداد
109	16.5 موقوفه بصره
109	17.5 موقوفه مکه
112	6.فصل پنجم: تجزیه تحلیل اطلاعات
117	1.6 جدول واقفان دوره سلجوقی
120	2.6 . جدول موقوفه های دوره ی سلجوقی
123	3.6 .جدول نوع موقوفات
123	4.6 .جدول موقعیت جغرافیایی موقوفات
124	5.6 .جدول جایگاه اجتماعی واقفان

125

نتیجه گیری

127

منابع و مآخذ

چکیده

این پژوهش به شناسایی موقوفه ها، وقف نامه ها و واقفان ایران در دوره ی سلجوقی می پردازد و تلاش می کند که لیستی تفصیلی از موقوفه ها ، وقف نامه ها و واقفان این دوره را تهیه کند ، همچنین نیت واقفان از وقف نمودن و تهیه ی پراکندگی این موقوفات در سطح کشور از دیگر اهداف این پژوهش می باشد . اساس کار در این پژوهش بر مبنای جمع آوری داده ها و نهایتاً تجزیه و تحلیل آنها می باشد . اطلاعات مورد نظر به شیوه آرشیوی و کتابخانه ای جمع آوری شده و پس از آن تلاش گردید با استفاده از روش کمی و توصیفی به تجزیه و تحلیل اطلاعات پرداخته شود. در روش توصیفی، تلاش شد موضوع وقف و مصارف وقف در دوره ی مورد نظر از خلال منابع بدست داده شود و در روش کمی اطلاعات بدست آمده به شکلی متفاوت با تحلیل آماری ارایه گردید. و در پایان نتایج کار در قالب جداول نشان دهنده ترتیب زمانی و جدول پراکندگی جغرافیایی و موضوعی وقف در دوره سلجوقی ارایه گردید از این رو این پژوهش در حوزه ی تحقیقات توصیفی-تحلیلی قرار می گیرد. در پایان این پژوهش مشخص گردید که بیشترین واقفان دوره ی سلجوقی از اقشار دیوانی ، بیشترین موقوفه ها از نوع مدرسه ، تمرکز موقوفه ها در مرکز امپراطوری بیشتر و واقفان مرد خیلی بیشتر از واقفان زن بودند .

کلیدواژه ها : وقف ، واقف ، موقوفه ، سلجوقیان ، مدرسه ، مسجد،پراکندگی جغرافیایی

1. مقدمه

1.1. موضوع تحقیق

وقف اmlاک و مستغلات در جامعه بشری از قدمت زیادی برخوردار است. به طور معمول برای حمایت از تداوم یک امر یا نهاد اجتماعی بخشی از ثروت های جامعه به منظور امور دینی، رفاه اجتماعی، حمایت های دینی و فکری از جریان های خاص و مواردی مشابه اختصاص می یافت. این امر که به حبس مال یا وقف تعبیر می شد، در ادوار مختلف تحت تاثیر اوضاع و احوال جامعه اشکال و ماهیت عملکردی متفاوتی می یافت. در دوره سلجوقیان در ایران (حک: 429-590ق)، شرایط اجتماعی، از نظر تحولات اجتماعی، اقتصادی، دینی و نهادسازی مرتبط از اهمیت بسیاری نسبت به دیگر دوره های تاریخ ایران برخوردار است. در این میان سیاست های مختلفی توسط دولت مردان این دوره برای برقراری حمایت به منظور تقویت یا تضعیف جریان های فکری و دینی این دوره در پیش گرفته می شد. به عنوان مثال خواجه نظام الملک طوسی در سیاست گسترش مدارس نظامیه، از ابزار وقف بسیار استفاده کرد. درواقع سیاست حمایت مالی در قالب تخصیص اموال غیر منقول به این گونه برنامه ها از اهمیت بیشتری برخوردار بود. احداث بسیاری از موسسات دینی برای تقویت گروه های مذهبی و گسترش تفکرات آن ها در جامعه در این دوره رونق گرفت. افزون بر اقدامات حمایتی دوره سلجوقی از فعالیت های دینی، گسترش جمعیت و مناسبات شهری و روستایی در این دوره نیز سبب گردید توجه به نهاد وقف به منظور وسیله ای مناسب برای پاسخ گویی به برخی نیازهای حمایت اجتماعی و رفاه عامه مورد عنایت قرار گیرد. متأسفانه تا کنون تحقیقی در باب وضعیت و عملکرد نهاد وقف در دوره سلجوقی، رقبات، وقف نامه ها و پراکندگی این تاسیسات اجتماعی در ایران صورت نگرفته است.

در این پژوهش شناسایی وقف نامه های دوره سلجوقیان و توصیف مصارف وقف، تعیین پراکندگی جغرافیایی موقوفات، و تحلیل کمی آن ها مورد توجه قرار دارد.

1.2. سوال های پژوهش

اساس کار در این پژوهش بر شناسایی و جمع آوری داده های مربوط به موضوع قرار دارد. از این رو چون پیش از این در زمینه وضعیت وقف نامه و مصارف وقف در دوره سلجوقی تحقیقی صورت نگرفته است، در این تحقیق بنا بر ارایه دانشی پایه در باب چشم انداز موضوع وقف در این دوره است. پژوهش حاضر در حوزه ی تحقیقات توصیفی - تحلیلی قرار می گیرد. سوال اصلی بدین صورت است: وقف در دوره ی

سلجوقی چگونه بود؟ و برای پاسخ به این سوال شماری سوال فرعی که هر کدام اهداف تحقیق را دربر می گیرد مطرح می شود :

الف) وضعیت وقف در قبل از دوره ی سلجوقی چگونه بود؟

ب) واقفان دوره ی سلجوقی بیشتر از کدام قشر اجتماعی بودند ؟

ج) نوع موقوفه ها و مصارف وقف در دوره ی سلجوقیان شامل چه مواردی می شد ؟

د) پراکندگی موقوفه ها در دوره ی سلجوقیان چگونه بود ؟

3.1. فرضیه تحقیق

فرضیه محوری این تحقیق آن است که در منازعات فراگیر مذهبی و مداخله سیاستمداران در این مناسبات و نیاز گروه های فعال دینی در تأمین هزینه های کلان نهاد سازی و تداوم عملکردی خود باید از نهاد وقف به شکل گسترده ای در این دوره استفاده می شد. با توجه به سوال های پژوهش می توان فرضیه های زیر را در نظر آورد :

الف) وقف در دوره های قبل از سلجوقی نسبت به این دوره کمتر بود و از این دوره اوقاف وضعیت مشخصی به خود گرفت .

ب) واقفان این دوره بیشتر از خاندان سلطنتی و دیوانی بودند .

ج) در دوره ی سلجوقیان مصارف وقف و عواید موقوفه ها آن بیشتر در مصارف مذهبی و دینی و ایجاد مراکز علمی برای ارتقاء مذهب واقفان صورت می گرفت .

د) پراکندگی موقوفه ها در دوره ی سلجوقی در مرکز و جنوب شرقی ایران نسبت به دیگر مناطق بیشتر است .

4.1. روش تحقیق

اساس کاردر این پژوهش بر شناسایی و جمع آوری داده ها به عنوان اصلی ترین مبنا در مطالعات تاریخی است. از این رو مراحل مختلف تحقیق بر روند شناسایی موقوفه ها و وقف نامه ها در جهت تبیین و نهایتاً تحلیل آنها بنا شده است.

این پژوهش در حوزه تحقیقات توصیفی - تحلیلی قرار می گیرد که در آن رویکرد پژوهشی به شناسایی حوزه های دانش و یا توسعه زیر ساخت های رشته تاریخ برای تبیین حوزه های نوین پژوهش و کوشش برای فراهم آوردن ضروریات در این خصوص می پردازد.

اطلاعات مورد نظر به شیوه آرشیوی و کتابخانه ای جمع آوری شده و پس از آن تلاش می شود با استفاده از روش کمی و توصیفی به تجزیه و تحلیل اطلاعات پرداخته شود. در روش توصیفی، تلاش می شود موضوع وقف و مصارف وقف در دوره مورد نظر از خلال منابع بدست داده شود و در روش کمی اطلاعات بدست آمده به شکلی متفاوت با تحلیل آماری ارائه می شود. و در پایان نتایج کار در قالب جداول نشان دهنده ترتیب زمانی و جدول پراکندگی جغرافیایی و موضوعی وقف در دوره سلجوقی ارائه می گردد.

5.1. اهمیت تحقیق

الف) شناسایی واقفان و نیت آنها در انجام وقف .

ب) شناسایی موقوفات مقدمه ای لازم برای شناخت موقعیت فرق و مذاهب و امکانات اقتصادی و اجتماعی در دوره سلجوقی است.

ج) شناسایی وقف نامه های دوره سلجوقیان، مدارک جدیدی برای مطالعات تاریخ اجتماعی ایران در این دوره بدست می دهد.

د) شناسایی پراکندگی موقوفه ها در ایران عصر سلجوقی .

6.1. ضرورت تحقیق

الف . نبودن پیشینه قبلی در مطالعه و ارزیابی وضعیت منابع تاریخی دوره ی مورد نظر، از نظر ظرفیت ها و میزان اشتغال آنان بر اطلاعات تاریخ اجتماعی ایران. این امر به محدود ماندن موضوعات قابل مطالعه در دوره ی سلجوقیان منجر شده است.

ب . تهیه ی فهرست های تفصیلی از واقفان ، موقوفه ها و پراکندگی آنها .

7.1. اهداف تحقیق

هدف اصلی این پژوهش تهیه ی فهرستی منسجم از واقفان و موقوفه های ایران در دوره سلجوقی است تا با انجام این پژوهش تا جای امکان فهرستی کامل از واقفان وموقوفه های دوره ی سلجوقی و توزیع پراکندگی جغرافیایی آن ها و محل مصارف موقوفه های، تهیه گردد .

8.1. محدوده زمانی و مکانی موضوع تحقیق

از لحاظ سالشماری و ترتیب زمانی دوره ی سلجوقی در ایران تقریباً سده ی دهم تا دوازدهم میلادی یعنی پنجم تا ششم قمری را دربر می گیرد به طور دقیقتر قلمرو زمانی این پژوهش ایران در سالهای 429-590 هجری را شامل می شود.

از نظر محدوده مکانی بی تردید سلجوقیان را باید نخستین حکومت ایرانی پس از اسلام به شمار آورد که مرزهای ایران را- پس از گذشت حدود بیش از چهار قرن- به مرزهای عصر ساسانی رساندند و حتی در برهه ای از تاریخ، گسترده تر ساختند. با نگاهی گذرا به نقشه ی جغرافیایی این دوره و در اوج این سلسله- هم زمان با حکومت آلپ ارسلان و فرزند او، ملکشاه - در می یابیم که حدود قلمرو ایران و در پی اهتمام کارگزاران و کار بدستان ایرانی دربار سلجوقی- و البته با همراهی و هم سویی سلاطین این حکومت- از سمت غرب تا دریای مدیترانه امتداد یافت، از سمت شمال تا ارمنستان و گرجستان ضمیمه ی جغرافیای ایران شد و سیطره ی سیاسی- نظامی این حکومت در قسمت جنوب نیز تا شبه جزیره ی عربستان و تا شهرهای مکه و مدینه امتداد یافت، بطوری که در حرمین شرفین به نام آلپ ارسلان خطبه خوانده می شد . مرزهای شرقی این حکومت نیز به ترکستان منتهی می شد. شاید بی مسما نیست که واژه ی «امپراتوری» توسط برخی از پژوهشگران این دوره از تاریخ ایران، بدان اطلاق شده است.

در اواخر این دوره به تدریج سرزمین های تحت سلطه سلجوقیان در ابتدای سلطنت برکیارق و ایجاد کشمکش های وی با برادر خود محمد یکپارچگی خود را از دست داد و سپس با ظهور اتابکان این سرزمین تکه تکه شد .

و قلمرو موضوعی شناسایی و توصیف وقف نامه های ایران دوره ی سلجوقیان می باشد . که این شناسایی اعم از موقوفات برجای مانده تاکنون و همچنین موقوفاتی می باشد که جز نام هیچ اثری از آنها برجای نمانده است .

9.1. کاربرد نتایج تحقیق

نتیجه این پایان نامه به عنوان اطلاعاتی در مورد وقف نامه های دوره سلجوقی می تواند مورد استفاده سازمان اوقاف قرار گیرد. اگر چه مشخص نیست چه میزان از موقوفات شناسایی شده امروز برپا باشد .

10.1. موانع تحقیق

الف) مهم ترین مشکل نبود پژوهشی که به طور مستقیم با موضوع ما مرتبط باشد می باشد همچنین منابع برای پژوهش اعم از دسته اول و دسته دوم که با این موضوع مرتبط باشند باتوجه به اینکه هیچ کتاب مستقلى به صورت مجزا به موضوع این پژوهش نپرداخته است لذا پیدا کردن اطلاعات لازم کارى بس دشوار بود ناچار برای به دست آوردن اطلاعات لازم مجبور به استفاده از تعداد زیادی از کتاب های نه تنها تاریخی بلکه فقهی، حقوقی، باستان شناسی و ... شدیم که گاه با خواندن چندین جلد از یک کتاب هیچ اطلاعاتی از آن مورد استفاده ما قرار نگرفت.

ب). از دیگر مشکلات روشن نبودن تاریخ برخی از مناطق تحت سلطه سلجوقیان از جمله مناطق آسیای مرکزی می باشد. اسناد تاریخی برجای مانده از این دوره در مقایسه با مناطق دیگر و همچنین سایر مدارک باقی مانده کاستیهای عمده ای دارد بویژه درباره ی دوره قراخانیان که رابطه ی تنگاتنگ و مستقیمی با سلجوقیان داشتند.

ج) به دلیل شدت گیری نزاع های مذهبی و به ویژه تغییرات گروه های مذهبی و افت و خیزهای کاربردستان هر گروه در جامعه، نهاد وقف متعلق به گروه های مذهبی نیز دچار تغییرات شده و از این رو اطلاعات مربوط به آن نیز معدوم و مخدوش شده است. امری که تحقیق در خصوص این موضوع را دشواری می کند.

11.1. رویکرد نظری تحقیق

بررسی وقف در دوره ی سلجوقی از این منظر صورت می گیرد که احداث وقف نشان دهنده ی تمایلات دینی و فرهنگی در جامعه، و سرمایه گذاری جهت تقویت یک رویکرد فرهنگی و اجتماعی در جامعه است و از اینرو شناسایی وقف نامه ها می تواند منجر به فهم عمیق تر مناسبات فکری و فرهنگی جامعه شود. در این دوره با تقابل دو فرهنگ مذهبی و رویارویی آنها باهم مواجه هستیم. ابتدا خواجه نظام الملک برای تقابل و خنثی کردن تبلیغات خلفای فاطمی که با احداث مدرسه ی الازهر به سوی ترویج مذهب خود گام برداشته بودند اقدام به احداث مدارس نظامیه و ترویج فقه شافعی پرداخت و شیعیان برای مقابله نمودن با اهل سنت اقدام به مدارس علمیه که بیشتر در شهرهای شیعه مذهب آن دوره یعنی کاشان بود، نمودند.

12.1. تعریف مفاهیم

وقف دارای مناظر مختلفی است و به همان نسبت نیز دارای معانی مختلفی می باشد البته باید دانست که در اصول و کلیات دارای معانی مشترکی می باشند. در ذیل به برخی از این معانی می پردازیم:

تعریف لغوی وقف: « معنی ایستادن، توقف، حبس کردن، منحصر کردن چیزی را به کسی است» (دهخدا، 1373، ج: 14، 2319) و در منابع فقهی عقدی است که به موجب آن مالک عین مال معینی از اموال خود را

از نقل وانتقال مصون کرده (حبس می کند) و منافع آنرا در اختیار شخص یا اشخاص یا مصرف معین می گذارد (لنگرودی، 1385: 752).

«وقف در لغت به معنی ایستادن، به حالت ایستاده ماندن، آرام گرفتن، است و در اصطلاح فقهی، نگه داشتن و حبس کردن عین ملکی است؛ بر ملک واقف آن، نه ملک خدا، و مصرف کردن منفعت آن، در راه خدا، به نظر بعضی از فقها: حبس عین است بر ملک خدای تعالی. بنابراین ملکیت از مالک آن به خداوند منتقل می شود» (دهخدا، 1373، ج: 14، 2319).

« ایستادن ، توقف ، حبس کردن ، منحصر کردن چیزی را به کسی » (عمید: 1376: 1193).

«1- منحصر کردن چیزی را به کسی یا چیزی، مخصوص کردن. 2-زمین یا ملکی را در راه خدا حبس کردن» (معین، 1371، ج 4: 5047-5048).

مفهوم وقف:

وقف عملی حقوقی است که به موجب آن شخص مالک مال خود را از ملکیت خویش خارج کرده و آن ملک را از هرگونه نقل و انتقال مصون نگه می دارد و منافع آن را در امور خیر و خدا پسندانه به جریان می اندازد (رضایی، 1390: 139). « وقف عبارت است از اینکه عین مال حبس و منافع آن تسبیل شود. منظور از حبس نمودن عین مال، نگاه داشتن عین مال از نقل و انتقال و همچنین از تصرفاتی است که موجب تلف عین گردد، زیرا مقصود از وقف، انتفاع همیشگی موقوف علیهم از مال موقوفه است، بدین جهت هم آن را وقف گفته اند، چون معنی کلمه وقف در فارسی، ایستادن و نگه داشتن است. منظور از تسبیل منافع، واگذاری منافع در راه خداوند و امور خیریه اجتماعی می باشد » (امامی، 1378، ج: 1، 68-69).

واقف: وقف کننده ، کسی که در حال حیاتش ، ملکی از املاک خود را وقف کند (ابوسعید، 1358: 149). کسی که مال خود را وقف می کند (رضائی، 1390: 139).

موقوفه: مالی که به موجب عقد وقف ، عین آن حبس و ثمره آن در اختیار یک یا چند نفر یا گروه معین و یا مصرف معین نهاده شده باشد (لنگرودی، 1385: 700).

متولی: کسی را که واقف برای مدیریت و پرستاری عین موقوفه و تحصیل منافع و اجرای نیات معین می کند (رضایی، 1390: 139). که این شخص معمولاً از بین خوشنام ترین و مومن ترین افراد انتخاب می شود.

وقف نامه : سندی است که حکایت از وقفیت دارد که در آن نام واقف ، ملک یا املاک وقف شده و خصوصیات و چگونگی مصرف ملک و نام متولی و چگونگی تعیین متولیان بعدی ذکر شده است (شهابی، 1343: 3) .

موقوف علیه : کسی و یا چیزی که درآمد وقف به آن اختصاص داده شده است . اگر موقوف علیه جهت باشد «موقوف علیها» تعبیر می شود ، اگر عنوان باشد «موقوف علیه» و اگر اشخاص و اولاد باشد «موقوف علیهم» تعبیر می شود (ابوسعید، 1358: 145) .

رقبه : هر واحدی از املاک و مستغلات وقف را رقبه می گویند و جمع آن رقبات است (شهابی ، 1343: 4) .

ناظر: غالباً در وقف نامه ها غیر از متولی کس دیگری نیز برای مراقبت کارهای متولی بنام "ناظر" معین می شود . اگر واقف کارهای متولی را در وقف نامه منوط به تصویب ناظر کرده باشد این گونه ناظر را "ناظر استصوابی" می گویند و اگر متولی را ملزم کرده باشد که امور وقف را به نظر و اطلاع ناظر برساند این ناظر را " ناظر اطلاعی " می نامند (شهابی، 1343: 4)

تبدیل وقف : اگر عین موقوفه ای خراب و بایر شود اداره ی اوقاف طی مراحل با فروش آن موافقت می کند و وجهی که از فروش این موقوفه حاصل شده است را به خرید رقبه ی دیگری می رساند و بر مصارفی که واقف در موقوفه ی قبلی معین کرده وقف می گردد. (شهابی، 1343: 4) .

13.1. پیشینه ی تحقیق

در دوره سلجوقیان عراق تا جایی که می دانیم در باب این موضوع تحقیق نشده است.

اما در باب سلجوقیان روم مقاله ای به چاپ رسیده است که در ذیل آن را معرفی می کنیم :

وقف نامه های دوران سلجوقی

این مقاله که موقوفه های سلجوقیان روم را مورد بررسی قرار داده است در سه بخش توسط دکتر عثمان توران استاد تاریخ دانشگاه آنکارا به چاپ رسیده است که در بخش اول موقوفه های شمس الدین آلتون آبه از سپهسالاران قلیچ ارسلان دوم ، در بخش دوم موقوفه های مبارزالدین ارتوقوش از سرلشکران غیاث الدین کیخسرو اول، کیکاووس اول و کیقباد اول ، و د بخش سوم موقوفه های جلال الدین قراطای از دولتمردان سلجوقی روم بود را مورد بررسی قرار داده است . این مقاله توسط آقای حجت فخری عضو هیأت علمی بنیاد دایره المعارف اسلامی ترجمه شده اند . و در مجله وقف میراث جاویدان به چاپ رسانده اند .

در باب دوره های پس از سلجوقیان باید گفت در دوره های تاریخی دیگر چون دوره مغول، صفویه و قاجار مطالعاتی در این زمینه انجام شده است.

وقف نامه ربع رشیدی

غازان خان در سال 697 ق. در شنب غازان، تبریز و بغداد بیست و یک جایگاه نیکوکاری قرار داد و نام آنها را "ابواب البر" نامید. تولیت آنها را به خواجه رشیدالدین سپرد. خواجه رشیدالدین خود نیز به پیروی از غازان در ربع رشیدی موقوفاتی ساخت و دستور داد وقف نامه ای به نام «الوقفیه الرشیدیه بخط الواقف فی بیان شرایط امور الوقف و المصارف» در پنج نسخه بنویسند که به صورت کتابی درباره ی وقف و صدقات و قواعد آن بوده است.

متولی این وقف نامه خود خواجه رشیدالدین و پس از وی اولاد وی تعیین شد. خواجه رشیدالدین در شهرهای دیگری چون بسطام، یزد، همدان، و شهرهای دیگر تبریز موقوفاتی داشته است، ربع رشیدی را می توان شهر کاملی دانست که توسط خواجه وقف شده است.

تاریخ این وقف نامه 709 و 710 است تا 713 ق. این وقف نامه برای وقف های بعدی که در ایران می شده مانند وقف سه دیه کاشان، بیدگل و هراسکان و همچنین وقف نامه ابوالمفاخر یحیی باخرزی مورخ 726 ق. مبنا و الگو قرار گرفت (دانش پژوه: 1351: 180-1876).

از دیگر وقف نامه های اواخر عصر ایلخانی می توان از وقف نامه ی "جامع الخیرات" نام برد واقف شخصی به اسم سید رکن الدین ابوالمکارم محمد بن قوام الدین محمد بن نظام حسینی یزدی متوفی 732 ق. و پسرش سید شمس الدین محمد می باشند. این وقف نامه در سالهای 732 و 733 ق. نگارش یافته و نسخه های متعددی از آن به شهرهایی که موقوفات در آن قرار داشت از جمله مکه و مدینه و کربلا و ... فرستاده شد. نسخه ای از آن در سال 1366 ق. در میان دیواری در یک خانه در روستای عزآباد یزد پیدا شد. عکسی از آن در کتابخانه ی مرکزی دانشگاه تهران به شماره ی 6724 قرار دارد.

نسخه ی استنساخی آقای وزیری را مرحوم محمد تقی دانش پژوه و استاد ایرج افشار تصحیح کرده و در مجله فرهنگ ایران زمین (جلد دهم، سال 1341) به چاپ رسانیدند. چون نسخه ی چاپ شده جامع الخیرات به کلی نایاب و دارای اغلاطی بود استاد افشار تصحیح مجددی از روی نسخه ی اصلی نوشته و در جلد دوم یادگارهای یزد به چاپ رسانیدند. (میرحسینی، 1384: 163-184).

14.1. سامان تحقیق

پژوهش حاضر در پنج فصل به صورت زیر تنظیم شده است :

فصل اول : شامل کلیاتی در مورد وقف ،انواع آن و تأثیر آن بر جامعه

فصل دوم : شامل وضعیت وقف در ایران از زمان باستان تا قبل از دوره ی سلجوقی می باشد. در این فصل سعی شده است که وضعیت وقف در هر دوره و حکومت های مختلف قبل از سلجوقیان بررسی شود .

فصل سوم : شامل اطلاعات منسجم در مورد واقفان می باشد . در این فصل سعی شده تا جایی که منابع اجازه می دهند اطلاعاتی شامل پیشینه ی مذهبی و اعتقادی واقفان که در تبدیل آنها به افرادی واقف نقش داشته، تأکید گردد .

فصل چهارم : در این فصل موقوفه هایی که توسط واقفان وقف گردیده ، موقعیت جغرافیایی موقوفه و سرگذشت این موقوفه ها آورده شده است .

فصل پنجم : شامل پراکندگی جغرافیایی موقوفه ها در ایران و تحلیل اطلاعات جمع آوری شده ی این وقف نامه ها و سپس ترسیم جدول پراکندگی موقوفه ها در مناطق تحت سلطه سلجوقیان می باشد .

فصل ششم : بحث و نتیجه گیری نهایی

15.1. معرفی منابع و مآخذ

در نوشتن این پایان نامه از منابع مختلف تاریخی ،فقهی و حقوقی استفاده شده که در ادامه اهم آن موارد ذکر می گردد :

الف)منابع

- تاریخ سلسله سلجوقی

کتاب حاضر با کمی حجم ، اطلاعات مهم و سودمندی در تاریخ سلجوقیان عراق در اختیار مراجعه کننده قرار می دهد. بیشتر کسانی که نسبت به تاریخ سلجوقیان عراق تحقیق کرده اند از این کتاب استفاده کرده اند .

این کتاب سه بار تحریر شده است :

تحریر اولین کتاب اثر انوشیروان بن خالد بن محمد کاشانی وزیر معروف سلطان محمود و سلطان مسعود سلجوقی است. نوشته انوشیروان رساله گونه ای بوده است با نام کوتاه "نفثه المصدور فی فتور زمان الصدور و

صدور زمان الفتور" که به فارسی در شرح احوال وزرای دوره سلجوقی تألیف گردیده و هم از نظر تاریخی و هم از جهت ادبی مورد اهمیت قرار گرفته است.

عماد الدین معروف به کاتب اصفهانی نفثه المصدور را به عربی ترجمه کرد و نام آنرا نصره الفتره و عصره الفطره گذاشت. کتاب عماد تنها ترجمه نیست بلکه وی مقدمه و اضافاتی بر نفثه المصدور اضافه کرد و در حقیقت به تاریخی از سلسله سلجوقی با نقل مطالب نفثه المصدور در سال 579 ق. یعنی چهل و هفت سال پس از مرگ انوشروان پرداخت. فتح بن علی بنداری که خود از بزرگان و فقهاء و ادبای قرن هفتم است نصره الفتره و عصره الفطره را در سال 623 هجری خلاصه نموده و به پادشاه دمشق ملک عیسی ایوبی هدیه کرد.

این کتاب برای اولین بار توسط هوتسما مستشرق معروف که در تاریخ سلجوقیان احاطه‌ای داشت در سال 1889 میلادی در دو مجلد منتشر شد.

دومین بار کتاب بنداری در سال 1318 هـ - 1920 م توسط شرکت مطبوعات مصر در قاهره طبع گردیده و سومین طبع آن با کمک بنیاد فرهنگ ایران و مقدمه سید محمد عزازی در سال 1974 م در قاهره پایان پذیرفت.

- النقض : کتاب النقض یا "مثالب النواصب فی نقض بعض فضائح الروافض" نوشته نصیر الدین ابن الرشید عبدالجلیل قزوینی رازی در قرن ششم هجری می باشد. النقض نشانگر تعارضات کلامی بین شیعه و سنی می باشد که در آن سعی شده با روشی مسالمت آمیز به کاهش این تعارضات پرداخته و تهمت ها و افتراهای وارده بر اهل شیعی را جوابی قانع کننده دهد. در این پژوهش در جاهای مختلف از این کتاب ارزشمند در تاریخ شیعه استفاده شده است. اطلاعات بدست آمده درباب مدارس ساخته شده توسط اشخاص برجسته شیعی در ری از این کتاب برداشت شد. این کتاب جغرافیای امروزی شهر ری در سده ششم هجری را به خوبی ترسیم می کند. همچنین اطلاعات گرانمایه ای در باب محله های قدیم ری اعم از محله های شیعه نشین و سنی نشین، اسامی کتابخانه ها و مساجد مختلف ری و بانیان آنها و همچنین اسامی دانشمندان، شاعران، عالمان و وزیران شیعی و سنی را در اختیار ما قرار می دهد بنابراین مجموعه ای رجالی و کلامی و تاریخی را در اختیار ما قرار می دهد.

- عتبه الکته

عتبه الکته حاوی مجموعه منشورهای حکومتی و منشآت و نامه‌های نوشته شده توسط منتجب‌الدین بدیع اتابک جوینی، منشی سلطان سنجر سلجوقی و رئیس دیوان رسائل اوست. وجود جمله های دعائیه ای مثل

«خلدالله ملکه» در مقدمه ی کتاب نشانگر آن است که این قسمت از کتاب قبل از درگذشت سلطان سنجر (552ق) نوشته شده است. به گفته ی منتخب الدین در مقدمه ی کتاب وی این اثر را به امر ناصرالدین ابوالفتح نظام الملک طاهر بن فخرالملک بن نظام الملک که به مدت بیست سال از 528ق تا 548ق وزارت سلطان سنجر را داشته و برای فرزند وی نظام الملک ابوعلی قوام الدین حسن نوشته است. در مکتوباتی از این اثر به سلطنت محمود بن محمد جانشین سلطان سنجر تا سال 557ق اشاره شده است. این کتاب متضمن اطلاعات تاریخی ارزشمندی درباره ی امرا، حکام، والیان، علما، فقها و مشاهیر عهد سلطان سنجر و امور کلی دوران سلجوقیان است. از نظر محتوا، مکتوبات را می توان به دو بخش عمده تقسیم کرد. 1- سلطانیات شامل منشورهای حکومتی و یا نامه هایی که غالباً از دیوان سلطان سنجر صادر شده اند. این منشورها مشاغل مختلفی از تدریس در مدارس نظامیه تا خطابت، قضاوت، ریاست اوقاف، نقابت سادات و... را شامل می شود. به نظر می رسد منشورات این بخش در ایام حیات سلطان سنجر صادر شده اند. 2- اخوانیات شامل نامه های خصوصی منتخب الدین است که عموماً در دوران بازنشستگی و دوری نویسنده از خدمات دیوانی و پس از درگذشت سلطان سنجر نوشته شده اند. کتاب فوق الذکر در هر دو بخش سلطانیات و اخوانیات پژوهشگر حوزه سلجوقیان را به خوبی یاری می دهد. در سلطانیات اطلاعات بسیار ارزشمندی درمورد وظایف ریاست اوقاف به دست می آید که در آن زمان ریاست اوقاف غالباً بر عهده ی قاضی بود و این قاضی ارتباط تنگاتنگی با حکومت داشت. همچنین می توان اطلاعاتی در مورد مدارس نظامیه در نیشابور و چند مدرسه در بلخ و تولیت اوقاف گرگان و نیابت تولیت آن بدست آورد.

علامه قزوینی و عباس اقبال این کتاب را در سال 1310 شمسی تصحیح کرده اند.

- تاریخ یزد

مؤلف کتاب جعفر بن محمد بن حسن جعفری است. این متن نخستین کتابی است که در باب یزد و اخبار آن، در قرن نهم هجری تألیف گردیده و مأخذ اصلی کتب دیگری بود که در قرون بعد راجع به این شهر نوشته اند. اگرچه ظاهراً مؤلف کتاب ادیب و منشی و شاعر بود اما نثرش انسجام و پختگی لازم را ندارد به عبارتی سبک نگارش کتاب بسیار عادی است.

اطلاعاتی که راجع به مدرسه ها و مسجدها و قناتها و دیگر آثار یزد در این کتاب وجود دارد همه مفید و تازه و در حدّ خود دقیق است. این کتاب توسط آقای ایرج افشار تصحیح گردیده است. اطلاعات ارائه شده در باب موقوفه و واقفان یزد در دوره ی سلجوقیان در این پژوهش برگرفته از این کتاب و همچنین کتاب جامع مفیدی تألیف محمد مفید مستوفی بافقی می باشد.